

УДК 17:316.65

БЕЗРУКОВА О.А.

ДИСКУРС ТА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ (МІРКУВАННЯ З ПРИВОДУ ПРАЦІ К.-О. АПЕЛЯ)

У статті проаналізовано працю К.-О. Апеля “Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі”. На основі розробленої ним теорії відповідальності постає питання про роль етики як регулятора поведінки людей в умовах глобалізації.

Ключові слова: дискурс, відповідальність, етика, мораль.

Актуальність теми. При обговоренні проблеми відповідальності у сучасну епоху розрізняють універсалістську, формальну та внутрішню етику. Саме остання пов’язує відповідальність зі свободою. Згідно з поширеними поглядами практичної філософії, відповідальність – ключова категорія, що пов’язує людську свободу і соціальний лад. Поняття відповідальності найбільш вживане в практичній філософії, яка активно розробляє питання етики.

Ступінь розробки теми. Представники практичної філософії К.-О. Апель, Г. Йонас, В. Гьосле торкаються проблем відповідальності у зв’язку з обговоренням кризи сучасності. Проблема відповідальності обговорюється також у працях філософів Г. Ленка “Відповідальність в техніці”, М. Мерінга “Мораль спільної відповідальності”, соціолога Н. Лумана “Суспільна відповідальність соціології”.

Мета статті – на основі аналізу праці К.-О. Апеля “Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі” (1988), в якій обґрунтовано етику відповідальності як морального орієнтиру людської діяльності, виділити важливі тези для реалізації завдань сучасних суспільствознавчих дисциплін, зокрема соціальної філософії, соціології, етики.

Основний текст. Видатним представником сучасної теорії відповідальності є німецький філософ К.-О. Апель.

Філософські погляди К.-О. Апеля склалися на основі американського прагматизму, німецької герменевтики і полеміки з Ю. Хабермасом. К.-О. Апель увів поняття трансцендентальної прагматики. Стверджував первинність діалогу (інтерсуб’єктивної комунікації) над індивідуальною свідомістю. Основою цього діалогу К.-О. Апель вважає мову, зрозумілу за аналогією з кантівськими категоріями свідомості. Основою мови для К.-О. Апеля є парадигматичні очевидності [1].

У зв’язку з творчістю К.-О. Апеля постає питання про роль етики як регулятора поведінки людей в умовах глобалізації.

Етична складова соціального контролю проблематизується в сучасному суспільстві за низкою аргументів.

1. Глобалізація, яка розширюється і поглиблюється, що ускладнює процедури соціального контролю через зростання масштабів об'єктів, які потребують управлінського впливу.

2. Збільшення обсягів інформації (знання) і наростання темпів відновлення знань, що вимагає відновлення механізмів, інструментів соціального контролю, як за формою, так і за змістом.

Інструменти соціального контролю повинні бути адекватні, порівнянні, розмірні з обсягом інформації і темпами її відновлення. Етика як один із засобів соціального контролю повинна також оновлюватися. Теоретичне осмислення вимог до оновленої етики глобалізованого світу пропонує у своїх працях К.-О. Апелъ [2].

Проблематика відповідальності у певних повоєнних філософів деякою мірою породжена біографічними причинами. Участь у війні, осмислення війни спонукала філософів піднімати питання моралі та відповідальності. Проблематика відповідальності з'являється в найнесподіваніших контекстах. Так, у К.-О. Апеля – філософа, що вивчає трансцендентальні аспекти мовних практик, – з'являється праця “Дискурс і відповідальність”. У ній він розглядає моральні аспекти мовної взаємодії. Участь К.-О. Апеля у війні як солдата вермахту не могла не відбитися на його творчості. Будучи філософом, він не може цілком абстрагуватися від свого військового минулого і вводить у структуру своїх міркувань проблематику відповідальності. Трагічний досвід німецької історії, осмислення моральної катастрофи німецької нації вплинули на творчість К.-О. Апеля, спонукаючи його пам'ятати про значення відповідальності в кожній дії людини, включаючи мовну комунікацію, мовну гру. Комунікативне співтовариство К.-О. Апеля можливе при наявності відповідальності у членів цього співтовариства. Так, з'являється своєрідна концепція комунікативної відповідальності. І хоча цей термін К.-О. Апелъ не застосовує, фактично мова йде саме про цей аспект проблеми відповідальності та комунікації.

Аналізуючи феномен фашизму, його можливість і засоби, здатні запобігти йому, К.-О. Апелъ формулює філософську тезу, у якій заперечується моральний релятивізм, тобто стверджується, що не можна обґрунтувати моральність шляхом її виведення з чогось іншого. Подібно Е. Дюркгейму, що закликав пояснювати соціальне соціальним, так і К.-О. Апелъ вважав за необхідне моральне виводити з морального ж. Він називав це правило “остаточним обґрунтуванням”. К.-О. Апелъ вважав неспроможними суб'єктивістські установки екзистенціалізму і не погоджувався з тезами про історичне обґрунтування моралі. Він стверджував, що тільки зв'язок з минулим надає сьогоденню моральну обов'язковість і легітимність. Науковець намагався зрозуміти, чому фашизм міг ефективно використовувати для своїх цілей такі етичні категорії, як відчуття обов'язку, відчуття спільності, патріотизм. Історичне

обґрунтування етики зберігає небезпеку релятивізму, тому К.-О. Апел пропонує альтернативу – *когнітивістське* обґрунтування етики, з'єднуючи трансцендентальну рефлексію і інтерсуб'єктивність. Подібний синтез притаманний і Ю. Хабермасу. За його словами: “Не лише пізнання і використання об'єктивної природи є явище, підмет поясненню, але і інтерсуб'єктивність можливого розуміння... Тим самим фокус дослідження зміщується від когнітивно-інструментальної до комунікативної раціональності”. Для нього парадигматичне не відношення відособленого суб'єкта до чогось у об'єктивному світі, що можна уявити і чим можна маніпулювати, а інтерсуб'єктивний зв'язок, який встановлюють суб'єкти, які мають мовну компетентність і компетентність дії, домовляючись про щось один з одним [3].

А. Назарчук вважає, що про інтерсуб'єктивну (а значить і соціальну) природу мовного акта свідчать чотири нормативні вимоги до мовного акта, сприйняті К.-О. Апелем з універсальної прагматики Ю. Хабермаса, – зрозумілість вираження, істинність його пропозиціональних складових, нормативна правильність у перформативному аспекті та правдивість суб'єкта, що говорить. Мета теорії К.-О. Апеля – обґрунтувати *умови можливості і значущості* конвенцій [1].

А. Назарчук зауважує: “В основі проекту трансцендентальної прагматики лежить фундаментальне уявлення про нерозривний зв'язок раціональності і соціальності: Апел вважає, що немає розуму поза соціумом і немає соціуму без розуму, тобто, що кожна розумна істота (щонайменше, кінцева розумна істота) за необхідністю є соціальною. Він вважає також, що соціальність і раціональність неможливі без мови і навпаки – що мовне вираження не може бути таким поза і крім комунікативного співтовариства” [1].

Дотримання правил у трансцендентальній мовній грі є умовою ідеального комунікативного співтовариства, що уможлиблює функціонування реальних мовних ігор. Осмислене дотримання правил припускає відповідальність у діючого актора й акторів. Дотримуватися правила означає виявляти відповідальність за порядок взаємодії. Відповідальність у цьому випадку перешкоджає хаосу, має негонтропичний (такий, що перешкоджає ентропії) характер. Ентропія – те, що руйнує систему, негонтропія – те, що систему зміцнює, стабілізує.

Дотримання правил гри зберігає цю гру, дає можливість здійснювати ігрову взаємодію. Відповідальність за гру лежить на всіх учасниках такої взаємодії. Відсутність відповідальності хоча б в одного учасника руйнує гру. Взаємодія припиняється, відсутність відповідальності за гру позбавляє шансу виграти, домогтися успіху.

Люди, позбавлені відповідальності, не можуть домогтися успіху ні в грі, ні в житті. Дотримання правил переконує учасників взаємодії у взаємній відповідальності. Така переконаність є основою для виникнення, встановлення і збереження довіри. Довіра дуже важлива якість відносин, що базуються на відповідальності та впевненості, що учасники взаємодії

відповідальні, мають віру у відповідальність іншого. Довіра, у свою чергу, є основою соціального капіталу, що створює синергетичний ефект від спільної дії, забезпечуючи додаткову перевагу в суперництві й у спільних зусиллях досягти мети, розв'язати завдання.

Немає необхідності поглиблюватися в тонкощі теорії “мовних ігор” К.-О. Апеля, у якій здійснюється герменевтична підстава мови в “суб’єкт-суб’єктних” відносинах. Проблематика відповідальності виникає з контексту дискурсивної філософії, яка обговорює інтерсуб’єктивну взаємодію. Розуміння змісту висловлень у діалозі припускає згоду щодо висхідних контекстів і мовних практик.

Відповідно до словникового визначення дискурс – це “зв’язний текст у сукупності з екстралінгвістичними – прагматичними, соціокультурними, психологічними та іншими факторами; мова, розглянута як цілеспрямована соціальна дія, як компонент, що бере участь у взаємодії людей і механізмах їхньої свідомості (когнітивних процесах)” [4]. Є розбіжності між текстом і дискурсом. Текст – формальна конструкція, для розуміння якої достатньо змісту, що міститься у ньому. А дискурс крім тексту включає ситуації соціальної взаємодії, взаєморозуміння учасників дискурсу, значеннєві та соціальні контексти. Вивчення дискурсу включає лінгвістичні, соціологічні, психологічні й інші дослідницькі процедури.

Зазначимо деякі додаткові міркування і поняття. Для дискурсивної етики К.-О. Апеля важливо розрізняти трансцендентальну прагматику і герменевтику. У сучасній філософії трансцендентальне означає “єднальне частин змісту, що знаходяться по різні сторони деякої межі”. З’єднання двох різних частин змісту здійснюється за допомогою різних інструментів як лінгвістичного, так і соціального характеру. Звідси впливає необхідність у трансцендентальній прагматичі, що власне аналізує реальні, практичні способи взаєморозуміння в мовній взаємодії. Трансцендентальний інституціоналізм означає здатність інститутів працювати в різних реальних контекстах. Політика як соціальний інститут включає контексти влади, етики, соціальної дії і взаємодії. Проблематика відповідальності завдяки трансцендентальному інституціоналізму може вивчатися в її взаємозв’язках з політикою, економікою, правом і іншими контекстами.

Трансцендентальна прагматика цікава нам тим, що крім твердження, що мова є умовою можливості наук, аналітичної філософії, самій науці про мову, цей напрям дослідження припускає необхідним для розуміння тексту інтерпретатора і його візаві, учасника мовної взаємодії, комунікатора.

Філософська абстракція доповнюється учасниками соціальної взаємодії – комунікації. Звідси інтерес дискурсивної філософії К.-О. Апеля до учасників комунікативної взаємодії – комунікативного співтовариства. Вивчення ж комунікативних співтовариств може бути об’єктом інтересу і соціології. Філософія К.-О. Апеля виводить абстрактну науку на рівень конкретного соціологічного дослідження.

Синтаксичні, семантичні та прагматичні складові мови знаходяться в єдності. Але з погляду диференціації наук, ці аспекти мови реально вивчаються різною мірою філософією, лінгвістикою, соціологією. Акценти при вивченні комунікативних співтовариств у різних науках різні. Так, соціологія активно не займається синтаксичними і семантичними аспектами комунікативної взаємодії, її більше цікавлять соціальні умови здійснення комунікацій. Одними з таких умов є соціальні норми взаємодії, фонові очікування в соціальних комунікаціях, соціальна аргументологія.

“Нормативність комунікативних відносин створює передумову для твердження, що всі інтереси і вимоги людей відносно один одного можуть бути раціонально сприйняті тільки при аргументативному дискурсі. З цього погляду аргументацію варто розуміти як таку, що відбувається за правилами комунікативної дії, учасники якої контрафактично знаходяться в комунікативному зв'язку з необмеженим співтовариством учасників аргументації” [5].

Зазначені вище аспекти взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві, а саме: соціальні норми взаємодії, фонові очікування в соціальних комунікаціях, соціальна аргументологія мають пряме відношення до проблематики відповідальності.

Трансцендентальна прагматика припускає наявність відповідальності за комунікацію в учасників комунікативного співтовариства. Ця відповідальність уможливорює ефективність і результативність комунікації, взаєморозуміння в комунікативному співтоваристві, консенсус і продовження взаємодії. Серед умов використання тими, хто спілкується, мовних знаків, що складає зміст прагматики мови, варто назвати відповідальність за адекватну передачу змісту, за збереження авторської концепції, за виразну інтерпретацію тексту. У цьому випадку ми можемо говорити не тільки про трансцендентальну, але і про екзистенціальну прагматику.

Трансцендентальна прагматика розглядає умови для здійснення ідеальної комунікації, що відповідає моральним вимогам. Екзистенціальна прагматика “досліджує реальну комунікацію, виявляє порушення моральних норм, що перешкоджає ефективності комунікативної взаємодії” [6, с. 3].

К.-О. Апель у своїй праці намагався обґрунтувати етику відповідальності як етику збереження буття реальної комунікативної спільноти й поступової реалізації в ній ідеальної комунікативної спільноти [2]. Сама назва доповіді, що включена у книгу: “Відповідальність сьогодні – тільки принцип збереження та самообмеження чи, водночас, і принцип визволення та здійснення гуманності?” має проблемний характер і виявляє позицію автора. Науковець вважає, що індустріальне суспільство не може вижити без етики розумного самообмеження. Але таке самообмеження здійснюється на засадах гуманності та демократії. Свою позицію німецький філософ аргументує із застосуванням концептів “ідеальної та реальної комунікативної спільноти”, “інтерсуб'єктивної

дійсності”, “комунікативної раціональності”. У працях К.-О. Апеля, як він сам стверджує, знаходить продовження та подальше обґрунтування “Принцип відповідальності” Г. Йонаса, на який філософ звертає увагу. Етика відповідальності за К.-О. Апелем є аспектом остаточного обґрунтування етики дискурсу. Німецький філософ не погоджується з позицією метафізичної відповідальності, яка породжує відчуття безсилля окремої людини з огляду на непередбачувані наслідки сьогоденної колективної діяльності [2, с. 46].

К.-О. Апель полемізує з тезою, яку він позначив, як “методологічний соліпсизм”, що “людина мусить нести відповідальність за ті дії, в яких вона бере участь”. Це, на його погляд, помилкове твердження з огляду на трансцендентальне рефлексивне обґрунтування комунікативної етики, або етики дискурсу. Згідно з такою етикою, “сєнс має бути таким, щоб ним як мовно артикульованим значенням можна було поділитися з іншими”. Філософ тут апелює до концепції “Семантичного поділу праці” Х. Патнема. К.-О. Апель вважає, що “людина у своєму мисленні претендує на інтерсуб’єктивну обов’язковість, цінність”. Ці тези є засадничими у комунікативній відповідальності. В реальному житті відбувається практичний дискурс. Це – дискурс, у якому норми обґрунтовуються відповідно до ситуацій, залежно від їхньої необхідності [2, с. 48]. Етика відповідальності впливає належним чином на практичний дискурс, щоб налаштувати комунікативну спільноту на добровільне, розумне самообмеження заради майбутнього.

Концепція К.-О. Апеля викликає підтримку в українського філософа А. Єрмоленка. Він у своїх працях намагається розвинути теорію комунікативної відповідальності [7; 8]. А. Єрмоленко вважає, що необхідні зміни моральних нормативно-ціннісних структур та відносин, що актуалізує проблему легітимації нових норм та цінностей, зокрема відповідальності перед майбутнім. Для обговорення цієї проблеми, наслідуючи К.-О. Апеля, А. Єрмоленко застосовує концепт дискурсу. Він розглядається як метод метаінституціональної легітимації норм, як засіб поєднання етичних норм та інституцій суспільства в комунікативній дії. А. Єрмоленко аналізує концепцію рефлексивно-когнітивістського граничного обґрунтування моральних норм відповідальності в комунікативній теорії. Таке обґрунтування відбувається на засадах симетричного відношення учасників універсального дискурсу (формально процедурний принцип справедливості). Український філософ вважає за необхідне дискурсивно-рефлексивне обґрунтування моральних норм, що забезпечує протидію скептицизму, релятивізму в етиці та критику догматичних схем. Такий підхід є своєрідним поширенням принципів демократії в філософії, в обговоренні проблем відповідальності.

Іншими особливостями сучасного дискурсу відповідальності є:

- концептуалізація страху поряд з екзистенціалами вини та сорому;

– консерватизм постпросвітництва та соціологічного просвітництва, які спрямовані на подолання антропоцентризму раціональної філософії моралі, онтологізації та екологізації етики та етизації екології;

– поширення імперативу Г. Йонаса: “Чини так, щоб наслідки твоєї дії не були руйнівними для майбутньої можливості життя на землі”.

А. Єрмоленко аналізує твердження Ю. Хабермаса, що має відношення до проблематики відповідальності, а саме: “Кожна значуща норма повинна відповідати умовам, що наслідки та побічні наслідки, котрі здогадно виникатимуть, із її всезагального застосування при задоволенні інтересів кожного індивіда, можуть бути без примусу сприйняті усіма учасниками”. При аналізі цього твердження А. Єрмоленко застосовує дискурсивно-комунікаційну теорію відповідальності. В результаті український філософ пропонує такий імператив: “Чини лише згідно із максимою, виходячи з якої ти міг би передбачити, що наслідки та побічні наслідки, які можуть виникнути із її всезагального застосування, будуть прийнятими для усього суцього, яке немов би приймає участь у дискурсі як рівноправний партнер, що може бути артикульоване представниками (суб’єктами) екологічних рухів, партій, котрі захищають його інтереси” [7, с. 28].

У монографії А. Єрмоленка “Етика відповідальності та соціальне буття людини (сучасна німецька практична філософія)” докладно проаналізовано переваги діалогічної відповідальності над монологічною [8]. Монологічна елітарна відповідальність спирається на технократичний горизонт конвенціонального етосу, основу якого складають традиції і соціальні інститути. Це патерналістський тип відповідальності за людей і світ. Діалогічна відповідальність заснована на демократичному горизонті комунікативної етики. Це спільна відповідальність на основі розумного консенсусу [8, с. 173].

Діалогічна відповідальність є результатом взаємозв’язків між зрілими особами комунікативного співтовариства. Це солідарна відповідальність, яка формується на засадах спільних рішень, діалогічного узгодження інтересів, волі до розумного консенсусу і демократії. Концепція консесуально-дискурсивного обґрунтування відповідальності припускає апеляцію до ідеального комунікативного співтовариства.

Висновки. Обґрунтування етики відповідальності як морального орієнтиру людської діяльності є важливим завданням суспільствознавчих дисциплін, зокрема соціальної філософії, соціології, етики.

Відповідальність – соціальний “клей”, що об’єднує людей в соціум. Відповідальність – первинна духовна субстанція, що перетворює сукупність людей в соціум або в один з видів асоціацій (Г. Зіммель). Інстанція перед якою звітує прасоціум, первинний соціум – це життя. Оскільки асоціація – форма життя соціальних істот. У структурі відповідальності чотири компоненти квадрата відповідальності: суб’єкт, предмет, інстанція та інший, партнер по комунікації, який разом з

суб'єктом утворює асоціацію. Причому цей “інший” може бути будь-якою кількістю від одного до незліченної множини інших.

Спільна і розділена відповідальність за збереження асоціацій, первинного соціального і утворює соціум, соціальне. Комунікативні засади відповідальності включають дискурс як свою органічну складову.

Список використаної літератури

1. Назарчук А.В. Мова в трансцендентальній прагматиці К.-О. Апеля [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук. – К., 2004. – Режим доступу: http://www.i-u.ru/biblio/archive/nasarchuk_ja.

2. Ситниченко Л.А. Першоджерела комунікативної філософії. Апелю К.-О. Дискурс і відповідальність. Проблема переходу до постконвенційної моралі: навч. посіб. для студ. гуманіт. спец. вищ. навч. закладів / Л.А. Ситниченко; Міжнародний фонд “Відродження”. – К.: Либідь, 1996. – 176 с.

3. Habermas J. Theorie des kommunikativen Handelns V.I. – Frankfurt, 1981. – S. 524 [цит. по. Назарчук А.В. Мова в трансцендентальній прагматиці К.-О. Апеля [Електронний ресурс] / А.В. Назарчук. – К., 2004. – Режим доступу: http://www.i-u.ru/biblio/archive/nasarchuk_ja].

4. Арутюнова Н.Д. Дискурс / Н.Д. Арутюнова // Лингвистический энциклопедический словарь. – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 136 с.

5. Дергачев В.А. Раскаленные рубежи: очерки маргинальной коммуникативности / В.А. Дергачев. – Одесса: Астропринт, 1998. – 102 с.

6. Волков О. Вступ до екзистенціальної прагматики політичного дискурсу / О. Волков. – Мелітополь: Видавничий будинок ММД, 2010. – 604 с.

7. Єрмоленко А.М. Дискурс етичних норм та цінностей в сучасній німецькій практичній філософії: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. філос. наук: спец. 09.00.05 / А.М. Єрмоленко. – К., 1996. – 56 с.

8. Ермоленко А.Н. Этика ответственности и социальное бытие человека (современная немецкая практическая философия) / А.Н. Ермоленко; НАН Украины; Институт философии. – К.: Наукова думка, 1994. – 200 с.

Безрукова О.А. Дискурс и ответственность (размышления по поводу работы К.-О. Апеля)

В статье анализируется работа К.-О. Апеля “Дискурс и ответственность. Проблема перехода к постконвенционной морали”. На основе разработанной им теории ответственности возникает вопрос о роли этики как регулятора поведения людей в условиях глобализации.

Ключевые слова: дискурс, ответственность, этика, мораль.

Bezrukova O. Discourse and Responsibility (Reflections on the Work of K.-O. Apel)

The article analyzes the work of K.-O. Apel “Discourse and responsibility. The problem of transition to postconventional morality”. On the basis of his theory of liability raises the question of the role of ethics as a regulator of behavior in the context of globalization.

Key words: discourse, responsibility, ethics, morality.

Надійшла в редакцію 23 вересня 2011 року